

# TEOLÓGUSI ADALÉKOK A PARTICIPÁCIÓS KOMMUNIKÁCIÓ- ELMÉLETHEZ

*Lukács László*

lukacs.laszlo@sapientia.hu

## 1. rész: A teória

A keresztény hívők számára alapvető evidencia, hogy a létező kozmosz teremtője és fenntartója a háromszemélyű Egy Isten. E látszólagos oximoron („Hogyan egy, ha három, hogyan három, ha egy?”) valójában a létnek az emberi egzisztencia számára is lehetőségként felcsillanó tökéletes formáját tárja fel. A lét a szeretetben válhat teljessé, a személyek teljes és kölcsönös önátadásában. Isten nem monolitikus egység, hanem a szeretet kommunikációjában élő kommunió. A kommunikáció kutatói számára akkor is adhat új szempontokat ez a „teória”, ha Isten létét nem tartják evidensnek, ezért a teóriát csupán elméleti gondolati kísérletnek tekintik.

Újabb teológiai megfontolások előszeretettel használják ezt a két nem teológiai fogalmat: kommunikáció és kommunió. Elképzelhető, hogy az út a másik irányban is járható: a Szentháromság „kommunikációs elmélete” gazdagíthatja a kommunikáció belátásait is. A teológia kommunikációs folyamat segítségével próbálja fogalmi keretbe foglalni a Szentháromság misztériumát (belső, „ad intra” életét, a három személy közti isteni kommunikációt), majd Istennek a teremtésben és a kinyilatkoztatásban az emberre kinyíló misztériumát (isten-emberi kommunikáció, „ad extra”), ebből következően pedig az emberek egymás közti kapcsolatának új lehetőségét.

A következőkben a „kommunikáció” kifejezést abban az értelemben használjuk, ahogyan Karl Rahner meghatározta. „A kommunikáció a személyes meghallóképeség és a szabad nyitottság alapján megvalósuló közlés, amely a közlést tevő és a közlést befogadó (meghalló) személy között közösséget eredményez. (...) A kommunikáció legmagasabb rendű formájánál a közlést tevő saját magát közli a közlés befogadójával: ez az önközlés.” (Rahner 1980: 416) A tökéletes önközlés csak a Szentháromságban valósul meg, a szentháromságos Isten azonban képes arra, hogy önmagát közölje az emberrel: „kinyilatkoztassa” magát. (Jüngel 1982: 371) A keresztény kommunikációelmélet egyik úttörője, *Pierre Babin* pedig így ír: „A kommunikáció: mennyei szó, annak a kapcsolatnak kinyilatkoztatása, amelyben nincs semmilyen disharmónia az adó és a befogadó között: az Atya, a Fiú és a Szentlélek.” (Babin 1986: 30) Másként: „Isten, a nagy Te: Isten szembetalálkozik velünk, természetesen nem mint térbeli-külsődleges-tárgyszerű szemköztiség, hanem mint személyes szemköztálló, mint Te, aki szeretetének szabadságában minket szabadon hagy saját véges önállóságunkban, és viszontszereketünk várja: vagyis azt, hogy befogadásra, otthonra találjon bennünk, hogy bennünk lakhasson (tehát ki akarja magát szolgáltatni nekünk).” (Kessler 1995: 480)

Eszerint a háromságos Egy Isten a tökéletes kommunikáció. Szent János így kezdi evangéliumát: „Kezdetben volt az Ige, és az Ige Istennél volt, és Isten volt az Ige”. Talán szabad ezt a kijelentést így átformálni: „Kezdetben volt a kommunikáció.” Az üdvösség egész történetét szentháromságos isteni őseredetétől kezdve az egész történelmen keresztül, egészen az „új ég és új föld” eszkatologikus beteljesüléséig úgy írhatjuk le, mint az Isten által az emberiséggel kezdeményezett szeretetkommunikáció folyamatát. A teória itt már elmozdul a pusztá elmélet síkjáról, hiszen a Szentháromságon belüli isteni kommunikáció Jézus Krisztusban, a megtestesült Istenfiában kilép önmagából, hogy belépjen az emberi történelembe. Ebben az egyesülésben jön létre az isten-emberi kommunikáció, Isten megnyilatkozása és participációja az emberi történelemben. Ez pedig lehetővé teszi, hogy a „zoon politikon” diadikus – személyközi – kommunikációja így triadikussá váljék. Isten önközlésére válaszul az ember válaszol: a horizontális dimenzió kinyílik a transzcendensbe nyíló, vertikális irányba, kapcsolatba kerül Istennel, az abszolút Szeretettel, amely lehetővé teszi számára az egyre tökéletesebb kommunikációt.

Az egyház küldetése ennek a kommunikációnak a folytatása. Maga is „kommunikatív közösség” tehát az emberiség szolgálatában. „Az ember előtt, aki lényegénél fogva »animal communicans«, megnyílik Istennek, egy mindent átfogó kommunikációs folyamat Létrehozójának Jézus Krisztusban nyilvánvalóvá lett titka: ebben található meg Krisztus egyházának mint kommunikatív közösségnek az értelme.” (Ganoczy 1979: 116) Maibb nyelven: (a kommunikáció) „gyökere és modellje a Szentháromság, az Atya, a Fiú és a Szentlélek örök kommunikációjának misztériuma, akik egyetlen isteni életegységben vannak”. Ez Krisztusban jelenik meg köztünk: „A földön élő Krisztus volt a legtökéletesebb »kommunikátor«. Megtestesülése által teljesen azonosult azokkal, akikhez a küldetése szólt, és az üzenetet nemcsak szavaival, hanem egész életével közvetítette.”<sup>1</sup>

Krisztus jelenléte a történelemben az általa alapított egyházban folytatódik.<sup>2</sup> Az egyház az a kommunió, amelynek küldetése az isten-emberi kommunikáció folytatása a történelemben. Feladata, hogy a kommunió és a kommunikáció jelévé legyen az emberiség számára, az isten-ember kommunikáció folytatásaként az ember-ember kommunikáció, egy testvériesebb emberi közösség modelljévé. Ennek pedig Isten által kitűzött célja: legyen egyetlen és egyetemes, egyetlen nagy családként fogja át az egész emberiséget. „Legyenek mindnyájan egy”, nem klónozott robotokként, hanem a kölcsönös szeretet kommuniójában. Eredeténél és lényegénél fogva az a hivatása, hogy kommunikációban élő kommunió legyen. *Walter Kasper*: „Az egyház kommunió a szentháromságos kommunióban való részesedés által, és ez azt jelenti, hogy sokféleség az egységben.”<sup>3</sup>

Bárki azt mondhatja erre, hogy mindez szép, de a valóságban megvalósíthatatlan teória, pusztá elképzelés. Kezdetben a Krisztusban hívők alkotta egyház egységben élt, bár viták és nézeteltérések, konfliktusok már akkor is adódtak. Az első és legfontosabb lépés az egyetemes egység útján az a felismerés volt, hogy a zsidóságból megtért keresztények és a pogányságból megtért keresztények egyetlen egyháznak a tagjai. Az egyházatyák pedig csak azokról az esetekről számoltak be, amikor valakit az egyházból eltávolítottak. Az első évezred egyetemes zsinatai nyomán az egységet – olykor nem kis küzdelmek után – mindig sikerült helyre-

<sup>1</sup> *Communio et progressio* című lelkipásztori határozat a II. vatikáni zsinat határozatának alkalmazására a tömegkommunikációs eszközökről. Budapest, 1997. 8.11.

<sup>2</sup> Vö. a 25. jegyzetet és Jürgen Moltmann elgondolását arról, hogy valójában a Szentlelket kell az Ország szakramentumának neveznünk. Gondolatmenete érdekes szempontokat vet föl, túllép azonban a szentség hagyományos fogalmán (a látható kegyelem látható jelei és közvetítői), s így nem tér ki a szimbolikus közvetítés szempontjaira. I. m. 224.

<sup>3</sup> Uo. 88.

állítani. 1054-ben azonban bekövetkezett a nagy keleti egyházszakadás, Bizánc és Róma szembenállása miatt, ami a jelentős közeledések ellenére a mai napig kettéosztja az egyetemes kereszténységet. A második nagy („nyugati”) szakadás aztán 1517-ben kezdődött el, majd folytatódott Kálvin és más reformátorok, egyház-alapítók fellépése nyomán, és mindmáig szinte naponta keletkeznek különböző kisebb-nagyobb egyházi közösségek, „szabadegyházak”, amelyek mind a krisztusi örökség igaz letéteményesének vallják magukat.

Ha pedig a történelemben megjelent tényleges egyház(ak) a valóságban tele vannak szakadásokkal, széthúzásokkal, nem megcsúfolása-e a fenti teoretikus gondolatmenetnek az az egyházak történelme, amelyeknek – alapítójuk szándéka szerint – egyetlen testvéri közösséget kellene alkotniuk, példát adva ezzel a világnak? Egyetlen konkrét példán szeretnénk bemutatni, hogy ha egy kommunió felbomlik, a közösséget a szembenállás váltja fel, a kommunikáció megszakad, sőt a felek akár még hadat is üzennek egymásnak – erre számos fájdalmas példát szolgáltat a történelem. A háborút azonban követheti fegyverszünet, sőt békekötés, a harcot a párbeszéd válthatja fel. Ha tehát – bármilyen nehézségek árán, de – megkezdődik egy kommunikáció a konfliktusban szembenálló felek között, akkor az előbb-utóbb vezethet valamilyen, ha nem is tökéletes kommunióhoz. A reformáció emlékévében különösen aktuális lehet egy ilyen meginduló kommunikáció története (amely remélhetőleg folytatódni fog): „a szembenállástól a közösségig”.

## 2. rész: a praxis

A 16. században az az egyház, amelyre az egység és a testvéri kommunió feladatát bízta rá alapítója, második nagy szakadását szenvedte el. Arra nincs lehetőségünk, hogy a reformáció egész történetét áttekintsük a véres vallásháborúkba is torkolló polémiáktól az örvendetesen megindult ökumenikus mozgalomig, ezért a reformációból kinőtt egyházak közül csupán a lutheránus egyház kapcsolatát vizsgáljuk a katolikus egyházzal, előtérben Luther Márton személyével.

Luther eredetileg nem gondolt új egyház alapítására, célja a meglévő katolikus egyház reformja volt. Bírálta – joggal – a pápák és főpapok erősen kifogásolható fényűző életmódját, pompakedvelését, luxus-építkezéseit, a búcsúkkal kapcsolatos visszaéléseket és számos más torzulást az akkori egyház életében. Javaslati azonban a pápa és a püspökök részéről ellenállásba ütköztek. Az egyre élesebb polémiák a gyakorlati életről aztán áttértek tanbeli, elvi kérdésekre is, és egyre ellenségesebb hitvitákban folytatódtak. Luther téziseinek 1517-es közléte után néhány év alatt annyira elmergesedett viszonya a római pápával, hogy a folyamat hamarosan végső szakításhoz vezetett. A pápa eretneknek bélyegezte és kiközösítette Luthert, ő pedig Antikrisztusnak kiáltotta ki a pápát, s céljául tűzte ki, hogy az egyházat kivezesse „babiloni fogságából”.

Róma és Wittenberg között a kommunikáció megszakadt, illetve egymás becsúfolásában folytatódott. „Tagadhatatlan, hogy Róma egykor a menny kapuja volt, most pedig a pokol tágra nyíló torka. (...) Mindenkit óvnunk kell attól, hogy elnyelje Róma tátongó torka” – írta Luther X. Leó pápához intézett levelében. (Neuner 2017: 71) Katolikus oldalon Johannes Cochleus Luthert „a romlottság mintapéldájának, „az ördög ivadéka és szövetségese”, „erkölcstelen, gögös, elbizakodott, dicsekvő, faragatlan és alattomos”, aki még „az ördöggel is lepaktált. (Neuner 2017: 75) A szembenállás és egymás sértegetése sajnos évszázadokon át alig változott – jó példa erre a magyar hitvitázó irodalom is.

Van-e lehetőség ilyen helyzetben is az ellenségeskedés megszüntetésére, sőt, azon túlmenően partneri kapcsolatra, együttműködésre, „kiengesztelődött egységre a sokféleségben”? A továbbiakban ennek a folyamatnak legfontosabb állomásait vesszük sorra, mégpedig kizá-

rólág a témánkat érintő szempontból: a kommunió megszakadása és a kommunikáció eltorzulása után – évszázadok elteltével – hogyan indult el újra a kommunikáció, a törekvés a közeledésre, az ökumené? Számos előfeltétele van annak, hogy ez a párbeszéd egyáltalán elkezdődhessen, majd – ha megtorpanásokkal is – folytatódhasson. Előjáróban foglaljuk össze a sikeres kommunikációhoz szükséges legfontosabb alapelveket:

*Önkritika:* annak belátása, hogy egyik fél sincs az abszolút és teljes igazság birtokában. Mindketten tévedhetnek, hibázhatnak, ugyanakkor pedig elismerik, hogy a másik fél szempontjaiban is lehet igazságtartalom.

*Emocionális fordulat:* a feleknek addigi ellenséges, mindent eleve rosszindulattal fogadó szemléletét átalakítani neutrális, objektív észlelésre, a másiktól jóindulatot feltételező magatartásra.

*Közös kutatás:* A feleknek vissza kell térniük a közös eredethez, ahol még közösek voltak az álláspontok, tisztázniuk kell az eltérő fejlődés okait és állomásait, megvizsgálni, hogy ezek mennyire felelnek meg a közös alapoknak, mennyiben tekinthetőek a lényegyet nem érintő, korhoz, kultúrához kötött eltérésnek, külsőségnek.

*Megkülönböztetés:* a lényeges elválasztása a lényegtelenről, koncentrálni arra, ami valóban fontos, az „igazságok hierarchiája” figyelembe vételével. Hiszen eltérőek a fejlődési folyamatok, kultúrák, a kegyességi nyelvezet.

*Közös platformok:* megkeresni azokat a területeket, amelyeken az együttműködés lehetséges, sőt, mindkét fél, illetve a közös ügy szempontjából hasznos lehet.

*Krisztocentrikus alapok:* Jelen esetben mindkét fél Krisztusra mint alapítójára hivatkozik. Őhöz közeledve közelebb kerülhetnek egymáshoz is.

A lutheránus–katolikus ökumené eddig megtett lépéseit kronológikus sorrendben vázoljuk.<sup>4</sup>

**1938.** A közeledés először a protestáns egyházak között indult el a 19. század közepétől. 1938-ban megalakult az „Egyházak világtanácsa”, mai nevén „Egyházak Ökumenikus Tanácsa”. A római katolikus egyház eleinte nem képviseltette magát ezekben a kezdeményezésekben, a hatvanas évektől azonban megfigyelőként már részt vett a konferenciákon és munkacsoportokban.

**1962-1965.** Fordulópontot jelentett a II. Vatikáni zsinat, amely az ökumenéről külön határozatot fogadott el.<sup>5</sup> Emellett a zsinat egész teológiája jónéhány fontos kérdésben Luther Márton nézeteivel összhangban foglalt állást. Tette ezt nem pusztán az ökumenikus közeledés szándékával, mintegy engedményeket téve Luthernek, hanem azért, mert a 2000 éves egyházi hagyományt akarta megtisztítani az időközben ráakódott sallangoktól. (Kisarkítva úgy is mondhatnánk: belátták, hogy annak idején Luthernek sok mindenben igaza volt...) Ennek érdekében nyúlt vissza a „forrásokhoz”: a kinyilatkoztatáshoz, az apostoli korhoz és az egyházatyákhoz. (Ilyen például a kinyilatkoztatás mint Isten önfeltárlkozása, Isten szavának elsőbbsége, a Szentírás és a Szenthagyomány egysége, a hívek általános papsága, a nemzeti nyelv használata a liturgiában, a két szín alatti áldozás, a „mise-áldozat” helyes értelmezése).

<sup>4</sup> Ha visszatekintünk az eddig megtett útra, nehéz nem felismernünk, hogy eszmetörténetileg éppen az történt, amit Jürgen Habermas a résztvevők kölcsönös megértésre irányultságának nevez, vagy másként a résztvevők elkötelezettségeiből adódó érvényességi igényeik egyeztetésének. Vö. például *What is universal pragmatic? Communication and the Evolution of society*. Bacon, Boston, 1979; vagy *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Gondolat, Budapest, 2011, I. kötet III/2.

<sup>5</sup> Határozat az ökumenizmusról „Unitatis reintegratio”. In: *A II. Vatikáni zsinat dokumentumai*, Szent István Társulat, Budapest, 2000.

**1966-tól:** lutheránus-római katolikus dialógusbizottság közös kutatómunkája, időről-időre kiadott „félhivatalos” konszenzusedokumentumokkal.

**1980:** Közös nyilatkozat az Ágostai Hitvallás katolikus elfogadásáról *Mindnyájan az egy Krisztus alatt* címmel. Az **Ágostai Hitvallás** (Confessio Augustana, CA) katolikus részről történő elfogadására irányuló folyamat jelentős teológiai közeledést indított el az 1970-es években. Furcsa szerepcsere történt: 1530-ban a katolikusok utasították el a CA-t, most ők javasolták elfogadását. A javaslat alaposan felkavarta az állóvizet, heves ellenzői és védelemzői akadtak mindkét oldalon. (Kühn 1980: 12 skk.) Az így elindult széleskörű közös kutatás nemcsak a CA keletkezés- és hatástörténetét tárta fel minden eddigénél részletesebben, hanem alapvető kérdéseket is fölvetett. Ilyenek például: mit jelent a „receptió”, az „elismerés”, az „elfogadás”, a „katolicitás”, az „egység”? Az Egyházak Világtanácsának igazgatója, Lukas Vischer ezt írta: „A CA katolikus elfogadása körüli vita élesen rávilágított a feszültségre. A római katolikus teológusok a CA-nak a katolikus egyház általi elfogadását indítványozták, ez azonban a lutheránus egyháznak adta fel a kérdést, hogy ő maga mennyire tartja érvényesnek a CA-t.”<sup>6</sup> „A CA lutheránus és katolikus kritikája megfelelnek egymásnak. (...) A CA értelmezésében a frontok ma keresztezik a felekezeteket és teológiáikat.” – írta Walter Kasper, majd hozzátette, hogy a jelenlegi vita visszatükrözi a jelenlegi, meglehetősen zavaros ökumenikus szituációt. Nem szabad újra elkövetnünk a régi kontroverzeteológia módszertani hibáit. (Kasper 1982: 30) Joseph Ratzinger pedig így vélekedett: „A CA katolikus elismerése előfeltételezi annak evangélikus ’elismerését’, vagyis annak elismerését, hogy itt az egyház mint egyház tanít s erre joga van. Az evangélikus ’elismerés’ mindenesetre az első benső előfeltétele a katolikus elismerésnek, és ugyanakkor olyan szellemi folyamatot indítana el, amely ökumenikus valóságot teremthet.” (Ratzinger 1981: 20)

A dialógusbizottság végül *Mindnyájan az egy Krisztus alatt* címmel adta ki a CA-ra vonatkozó állásfoglalását 1980-ban. Előljáróban leszögezik, hogy ma egészen más helyzetben tekintünk az 1530-ban kiadott iratra. Amikor megjelent, a nyugati egyház egysége még nem bomlott szét, az akkori partnerek „az egyetlen Krisztus alá” tartozónak vallották magukat. A további fejlődés egyre inkább eldurvuló polémiákhoz, végül szakadásokhoz vezetett. Az aláírók vétkesnek vallják magukat, hogy ezek az ellenségeskedések és szakadások bekövetkeztek. A dokumentum ezután felsorolja a növekvő egyetértés eddig elért meglátásait, a közös hit kincseit. Megállapítja, hogy az alapvető hitigazságokban egyetértés van, amelyeket a dialógusbizottság eddigi dokumentumai megfogalmaztak: az Evangélium és az egyház kapcsolatáról, az Eucharisztiairól való egyetértésről, az ordinációhoz kötött hivatalról. Ezután felsorolja a CA azon pontjait is, amelyekben még további dialógusra van szükség.<sup>7</sup>

II. János Pál pápa pedig, 1980. június 25-én, a CA átadásának 450. évfordulóján ezt mondta a Szent Péter téren: „Pontosan 450 évvel ezelőtt evangélikus-lutheránus testvéreink elődei a császár (V. Károly) és a német birodalmi gyűlés elé terjesztettek Augsburgban egy iratot, amelyben tanúságot tettek az egy, szent katolikus és apostoli egyházzal. Ha az ezt követő eseményekre visszagondolunk, fájdalom és szomorúság tölt el. A sok éves dialógus a lutheránusokkal, amelyet a II. Vatikáni zsinat sürgetett, lehetővé tette, hogy újra fölfedezzük, milyen mély és szilárd alapokra épül keresztény hitünk közös fundamentuma. A világ éhezi és szomjazza Krisztust, azt várja, hogy megvalljuk őt és tanúskodjunk róla szavakban és tettek-

<sup>6</sup> Evangelische Kommentare 13 (1980) 391.

<sup>7</sup> Alle unter einem Christus. Stellungnahme der Gemeinsamen Römisch-katholischen/Evangelisch-lutherischen Kommission zum Augsburgischen Bekenntnis, 1980. In: *Dokumente wachsender Übereinstimmung* (Szerk. Harding Meyer, Hans Jörg Urban, Lukas Vischer), Verlag Bonifatius Druckerei, Paderborn, Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main, 323.

ben.<sup>8</sup> Az ünnepek befejezésekor pedig Willebrands bíboros, az Egységtitkárság prefektusa azt a meggyőződését fejezte ki Augsburgban, hogy „az akkori szakadások nem értek le közös gyökereinkig, és ami a hitünkben közös, az lényegesen mélyebbre és távolabbra nyílik, mint ami elválaszt”.<sup>9</sup>

**1983:** Luther születésének 500. évfordulóján közös nyilatkozatot adtak ki *Luther Márton – Jézus Krisztus tanúja* címmel, amely – a CA kölcsönös elfogadására (1980) alapozva – új fényben világítja meg Luther alakját.<sup>10</sup> A bevezető utal arra, hogy századokon át mennyire ellentétes volt az ő megítélése: a katolikusok a nyugati egyházszakadás elindítóját, a legveszélyesebb eretneket látták benne, az evangélikusok pedig a hit hőségének tartották, egy új, igazi egyház alapítójának. A felek kölcsönösen azzal vádolták egymást, hogy elszakadtak az igaz hittől és az igaz egyháztól.

Luther önmagát „Urunk Jézus Krisztus méltatlan evangelistájának” tartotta, aki az egyház reformját sürgette és bűnbánatot hirdetett. Nem (csak) rajta múlt, hogy a reformatori mozgalom egyházi és politikai következményei egyházszakadáshoz vezettek. Kétségtelen, hogy a viták során Luther egyre harcosabban polemizált, a pápát Antikrisztusnak nevezte, másfelől pedig őt és követőit eretneknek és hitehagyónak nyilvánították. Ezeket a fájdalmas folyamatokat nem lehet meg nem történné tenni, ma az a feladatunk, hogy a reformáció pozitív örökségét közösen felkutassuk. A dokumentum felsorolja azokat a pontokat, amelyekben Luther örökségét a későbbi századokban eltorzították. – A 20. század végén aztán elindult Luther személyiségének újraértékelése. A fordulatra jellemző Willebrands bíboros kijelentése: „Ki tudná ma tagadni, hogy Martin Luther mélységesen vallásos személyiség volt, aki őszintén és odaadóan kutatta az Evangélium üzenetét; (...) hogy az ősi katolikus hit jelentős részét megtartotta; (...) hogy a II. Vatikáni zsinat számos olyan törekvést megvalósított, amelyet mások mellett ő is kimondott.”<sup>11</sup>

A dokumentum végül levonja a mindkét egyházra vonatkozó következtetéseket. „Ma már lehetséges számunkra, hogy közösen tanuljunk Luthertől. »Közös tanítónk lehet abban, hogy Istent mindig Istennek tartjuk, hogy a mi legfontosabb emberi válaszuk csak az abszolút bizalom és Isten imádása lehet.«” A dokumentum ezután nyolc pontban összegzi Luthernek mindkét egyház számára kötelező teológiai örökségét, majd Luther utolsó vallomásával fejeződik be: „Koldusok vagyunk. Ez az igazság.”

**1984:** A dialógusbizottság munkája során kiadott dokumentumokból a legfontosabb a CA közös elfogadása után 1984-ben jelent meg *Einheit vor uns* címmel.<sup>12</sup> A dokumentum számos olyan kérdésben fogalmazza meg a közös álláspontot – vagy éppen az eltérő szempontokat –, ami szükséges volt a további kutatásokhoz. Fontosnak bizonyult az egyesülés modelljeinek felvázolása. Ezek közül az ortodox egyházakhoz hasonlóan a testvéregházak rangját tartják kívánatosnak a lutheránus egyházak esetében is.<sup>13</sup> A különbözőségben létrejövő közösségben legitim eltérések állhatnak fenn a liturgiában, a lelkiéletben, az egyházfe-

<sup>8</sup> KNA-Dokumentation Nr. 15, 25. Juni 1980.

<sup>9</sup> KNA-Ökumenische Information Nr. 28, 9. 7. 1980, 5.; Den Glauben bekennen, 141

<sup>10</sup> *Dokumente wachsender Übereinstimmung* Bd. 2. i.m.

<sup>11</sup> Willebrands előadása a Lutheránus Világszövetség közgyűlésén hangzott el, 1970-ben. *Lutherische Rundschau* 20 (1970) 457sk.

<sup>12</sup> *Dokumente wachsender Übereinstimmung*, i.m. Bd. 2. 1992. 451.

<sup>13</sup> Ezt a törekvést meglehetősen megnehezítette a Hittani Kongregáció *Dominus Jesus* nyilatkozata. Jézus Krisztus és az Egyház egyetlen és egyetemesen üdvözítő voltáról. Szent István Társulat, Budapest, 2000.

gyelemben. Az aláírók kinyilvánítják szándékukat, hogy „az időközben beszüremkedett negatív előítéleteket felszámolják, és a múltban kimondott tanbeli elítéléseket felülvizsgálják, hogy vajon ma is helytállóak-e”.<sup>14</sup> Leszögezik, hogy „az egyháznak Krisztus által ajándékozott, a Szentháromságos Istenben gyökerező egysége a hirdetett szó közösségében, a szent-ségek közösségében, valamint az Isten által szándékoltt és az ordinációval átadott hivatalban valósul meg.” A cél az „egység a különbözőségben” megteremtése: az egyes hagyományok sajátosságai nem szűnnek meg, a különbözőségeket nem kell teljesen felszámolni.<sup>15</sup> A megkezdődött párbeszéd során a különbségeket olyan mértékben kell feldolgozni, hogy elvesztésük egyház-választó jellegüket, s láthatóvá tegyék, hogy a megmaradó különbségek az apostoli hit alapvető konszenzusának értelmezésén alapszanak, tehát ezért legitimek. Hasonlóképpen fogalmazott Joseph Ratzinger: „A különállás felekezeti ségével mi az egyesülés hermeneutikáját állítjuk szembe, ami a hitvallást az egységesre való tekintettel olvassa.” (Ratzinger 2008: 217)

**1999:** Az evangélikus–római katolikus Közös Nyilatkozat a megigazulás tanításáról máig az egyetlen hivatalos közös nyilatkozat Róma és a LVSZ között, amely az éveken át tartó, türelmes, egymás nézeteire odafigyelő, a közös alapokat feltáró, önkritikus dialógus csúcspontja, hiszen a reformáció egyik alapvető kérdésében elért konszenzust tükrözi. Jelentőségét növeli az, hogy éppen Luther központi teológiai témájában, a megigazulás kérdésében foglaltak közösen állást több mint másfél évtizedes teológiai-történeti közös kutatás és dialógus eredményeként.<sup>16</sup> Itt nincs arra lehetőségünk, hogy a közeledés minden állomását – akár kronologikusan, akár tematikusan – áttekintsük. A *Közös Nyilatkozat* kimondta, hogy az akkori egyházi elítélések mára érvényüket veszítették. Név szerint azonban nem történt külön említés Lutherről. A közeledés jelen szakaszában egy ilyen hivatalos katolikus rehabilitáció ugyan elképzelhető, de valószínűtlen, hiszen alakja elválaszthatatlan a reformáció egész folyamatától. Jószándékát az egyház reformjában aligha lehet elvitatni, ugyanakkor sajnálatos, hogy a reformokból kirobbant reformáció rengeteg kárt okozott a felekezetekre szakadozott kereszténység és az újkori Európa történetében. A „katolikus” szó mára elveszítette eredeti „egyetemes” jelentését, s ez elszegényítette mindegyik egyházat. Az egységre törekvés mára sürgető parancsá vált – éppen Luther szellemében is.

**2013:** Fontos mérföldkő a 2013-ban megjelent közös nyilatkozat *A szembenállástól a közösségig* címmel, amely a 2017-es emlékévet kívánta előkészíteni.<sup>17</sup> A dokumentum – immár a szokott módon – párhuzamosan összegzi a katolikus és az evangélikus fejleményeket, az egyes témákban fennálló egyetértéseket és eltéréseket, miközben különbséget tesz „Luther teológiája és az evangélikus teológia, különösen pedig Luther teológiája és az evangélikus egyházak tanítása között” (93). Lutherrel kapcsolatban „a katolikus kutatásokban az a megállapítás jelentette az áttörést, miszerint Luther egy olyan katolicizmust haladott meg önmagában, amely nem is volt teljesen katolikus” (21).

Az ökumenikus közeledés néhány jelentősebb állomását áttekintve két új, a dialógus szempontjából életbevágóan fontos szempont ötlük a szemünkbe. Az egyik: a múltban elkövetett hibák beismerése. A másik pedig a korábbi Luther-kép revideálása,<sup>18</sup> Luther Márton igazi jelentőségének egyre erősödő méltatása volt, nemcsak egyes „reformer” katolikus teológusok

<sup>14</sup> Uo. 470.

<sup>15</sup> Uo. 466.

<sup>16</sup> I.m. Lásd 1. jegyzet.

<sup>17</sup> *A szembenállástól a közösségig*. Evangélikus–római katolikus közös megemlékezés a reformációról 2017-ben. Luther Kiadó, Budapest, 2016.

<sup>18</sup> Ez persze kölcsönösséget is feltételez: a pápaságról alkotott lutheránus kép revideálását.

részéről, hanem a legmagasabb szinten is. A két szempont részben egybe is kapcsolódott a különböző megnyilatkozásokban.

Az elmúlt évtizedekben az egyházak között is kialakult a bocsánatkérés kultúrája (hasonlóra akadt példa a politikában is, például a lengyel-német, német-francia, amerikai-japán megbékélés). A reformáció első éveiben VI. Hadrianus pápa 1523-ban még beismerte, hogy a Szentszék is súlyos hibákat követett el, és kötelezte magát a római kúria reformjára.<sup>19</sup> Nagylelkű gesztusát azonban évszázadokig az integráns bezárkózás követte. Ahogy XVI. Gergely pápa 1832-ben kijelentette, „abszurd és sértő volna az egyházra nézve restaurációt és megújulást javasolni, mintha az egyházban előfordulhatna bármilyen hiba vagy fogyatékoság. Hogy azonban az egymáshoz való közeledés nélkülözhetetlen velejárója a hibák kölcsönös beismerése, jól mutatja, hogy az Egyházak Ökumenikus Tanácsának konferenciáin rendszeressé váltak a bocsánatkérések. „Keresztény egyházakból jövünk, amelyek egymást hosszú ideig félreértették, semmibe vették; olyan országokból, amelyek hadban álltak egymással; mindnyájan bűnösök vagyunk, és atyáink bűneinek örökösei. Nem feleltünk meg annak az áldásnak, amelyet Isten reánk bízott.” (Accatoli 1998: 13)

A katolikus egyházban a múlt kritikus felülvizsgálatát XXIII. János pápa kezdte el, és a zsinat egyik fontos célkitűzésévé tette. Utóda, VI. Pál pápa a zsinat második ülészakának megnyitáskor a nem-katolikus keresztényekkel kapcsolatban „alázatosan kérte Isten bocsánatát, és bocsánatot kért azoktól a testvérektől, akiket megbántottunk. Ettől kezdve többször ismétlődött a nyilvános szóhasználatban az eredetileg Horatiustól származó szófordulat: „veniam damus, petimusque vicissim”, kölcsönösen megbocsátunk és bocsánatot kérünk. Ez a mottó végigkísérte II. János Pál egész pápaságát. A 2000-es jubileumi esztendőre készülve felszólította az egyházat az „emlékezet megtisztítására”. Az év ünnepeit azzal vezette be, hogy nyilvános bűnbánati szertartás keretében bocsánatot kért az egyház nevében a múltban elkövetett, sőt a jelenben is előforduló bűnökért, mulasztásokért, hibákért. A bocsánatkérések sorozata végigkísérte egész életét. Világközi útjain sohase mulasztotta el, hogy ne kérjen bocsánatot az abban az országban, kultúrában a múltban történt visszaélésekért. 1980-ban Mainzban az Evangélikus Egyház Tanácsával találkozva ezt a megrendítő párhuzamot említette: „Felidézem azt a pillanatot, amikor Luther Márton 1510-1511-ben Rómába ment zarándokként az Apostolok sírjához, de egyben tele kérdésekkel. Ma én jövök hozzátok, Luther Márton lelki örököseihez. Zarándokként jöttem. Evvel a zarándoklattal jelét szeretném adni annak, hogy egyek vagyunk hitünk központi misztériumában.”<sup>20</sup> A pápa idézett Luthernek a kiközösítése után írt leveléből, majd jelzi, hogy nem tekinti Luthert kiközösítettnek, hiszen „a kiközösítés véget ér az illető halálával”. Néhány évvel később, 1983-ban pedig ezt írta Willebrands bíborosnak, a Keresztény Egységítőkarság vezetőjének címzett levelében: „Az evangélikus és katolikus kutatók tudományos fáradozásai nyomán teljesebb és differenciáltabb kép alakult ki Luther személyiségéről, de azokról a bonyodalmakról is, amelyek a 16. század elején a politikában s a társadalomban kialakultak. Mindeközben meggyőzően láthatóvá lett Luther mélységes vallásossága, akit az örök üdvösség kérdésének égető szenvedélye hajtott.”<sup>21</sup> Levelében hosszán részletezi, mely lépések szükségesek a kölcsönös kiengeszteléshez vezető valódi párbeszédhez. (Accatoli 1998: 106)

<sup>19</sup> Idézi Accatoli 1998: 7.

<sup>20</sup> [http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/speeches/1980/november/documents/hf\\_jp\\_ii\\_spe\\_19801117\\_chiesa-evangelica.html](http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/speeches/1980/november/documents/hf_jp_ii_spe_19801117_chiesa-evangelica.html). Letöltve: 2017. szept. 3.

<sup>21</sup> [http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/letters/1983/documents/hf\\_jp-ii\\_let\\_19831031\\_card-willebrands.html](http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/letters/1983/documents/hf_jp-ii_let_19831031_card-willebrands.html). Letöltve: 2017. 04. 23.



**2011.** Róma közeledése Wittenberghez folytatódott utódja alatt. XVI. Benedek az erfurti ágostonos kolostorban tett látogatásakor elmondta, hogy Luther szenvedélyes istenkeresése reá is nagy hatást gyakorolt. Ferenc pápa több alkalommal Krisztus hűséges tanújának nevezte Luthert. 2016-ban egy ezerfős német csoportot fogadott a VI. Pál teremben, egy Luther szobor előtt. „Köszönetet mondunk Istennek, hogy mi mint evangélikus és katolikus keresztények azon az úton járunk, amely a szembenállástól a közösséghez vezet. Már jelentős útszakaszt megtettünk együtt. Utunkban ellentétes érzelmeket éltünk át: fájdalmat azért a szakadásért, amely még fennáll köztünk, de örömet is azért a testvériségért, amelyre már újra rátaláltunk.”<sup>22</sup> Egy hónapra rá pedig fölkereste a római Christuskirche evangélikus templomot, ahol ezt mondta: „Fontos, hogy a katolikus egyház bátran folytassa a reformáció szándékainak és Martin Luther alakjának gondos és őszinte újraértékelését, az Ecclesia semper reformanda szellemében.”<sup>23</sup>

**2016.** Szavaknál is erősebb gesztus volt Ferenc pápa részvétele Lundban 2016. október 31-én a reformáció jubileumi évének megnyitó ünnepségén, ahol közös ökumenikus megemlékezést tartottak a fennállásának 40. évfordulóját ünneplő Lutheránus Világszövetség elnökével, Munib Younan püspökkel és a szövetség főtítkárával, továbbá svéd katolikus és lutheránus püspökökkel. A találkozó során közös nyilatkozatot is adtak ki: „Megtanultuk, hogy az, ami összeköt bennünket, nagyobb annál, mint ami elválaszt. Bár mélységesen hálásak vagyunk a reformáción keresztül kapott lelki és teológiai ajándékokért, megvalljuk és fájjaljuk Krisztus előtt azt a tényt, hogy evangélikusok és katolikusok megsértették az egyház látható egységét. A teológiai nézetkülönbségeket előítéletek és összetűzések kísérték, a vallást pedig politikai célokra használták.”<sup>24</sup>

*Egyes teológusok* több alkalommal sürgették Luther valami módon történő rehabilitálását. Magyar részről az ökumenikus mozgalom legfőbb támogatója Békés Gellért volt, aki már 1983-ban cikket írt *Luther mai katolikus szemléletben* címmel. (Békés 1993: 287) Evangélikus részről a szintén külföldön élő Vajta Vilmos (aki megfigyelőként részt vett a II. Vatikáni zsinaton is) volt az ökumenikus párbeszéd legjelentősebb képviselője. Az 1983-as Luther-jubileum kapcsán ő is áttekintette „Luther és a katolicizmus” viszonyát, a katolikus Luther-kutatás eredményeit, az egyházak közti dialógust. „A katolikus Luther-kutatás ma azzal a feladattal áll szemben, (...) hogy szembesítse Luther teológiáját a Szentírással és azzal a hagyománnyal, amely az egyház hitvallásán keresztül megegyezik a Szentírással. Természetesen az evangélikus Luther-kutatásnak is tisztában kell lennie azzal, hogy a teológiai kutatás az egzegézis, sőt a tanhagyomány terén is új problémákkal találkozott az elmúlt évszázadok folyamán.” (Vajta 1998: 169)

2008-ban feltűnést keltett a neves katolikus Luther-kutató, Otto Hermann Pesch, aki egy előadásában azt javasolta, hogy 2017-ben, az 500. éves jubileum alkalmával Luthert egyházi jogi értelemben is rehabilitálni kellene. Előadásának címe is provokál: *Martin Luther – längst katholisch? Oder: wie lutherisch sind die Katholiken?* Mennyire lutheránusok ma a katolikusok, anélkül, hogy tudnák? Számos kérdésben – mondja – ma már közhelynek számít a katolikus teológiában és a hívek között az, ami annak idején vitakérdés volt.<sup>25</sup>

<sup>22</sup> [http://w2.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/october/documents/papa-francesco\\_20161013\\_pellegrinaggio-luterani.html](http://w2.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/october/documents/papa-francesco_20161013_pellegrinaggio-luterani.html). Letöltve: 2017. 04. 23.

<sup>23</sup> [http://w2.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2015/november/documents/papa-francesco\\_20151115\\_chiesa-evangelica-luterana.html](http://w2.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2015/november/documents/papa-francesco_20151115_chiesa-evangelica-luterana.html). Letöltve: 2017. 04. 23.

<sup>24</sup> Magyar Kurir, 2016. október 31.

<sup>25</sup> Az előadás szövege megjelent: *Christ in der Gegenwart*, Nr.43–44, 25. Oktober és 1. November 2009.

Hans Küng pedig a közelmúltban írt cikkében a tőle megszokott stílusban energikusan sürgeti „Luther rehabilitációját, a kiközösítések visszavonását, a protestáns és anglikán egyházi hivatalok elismerését és az interkommuniót”. Természetesen hasonló bátor lépéseket vár el evangélikus oldalról is. A barátságos gesztusok ma már nem elegendőek, írja, valódi tettekre van szükség mindkét oldalról.<sup>26</sup>

### 3. rész: Az utópia

Az első részben a szentháromságos istenhit alapján vázoltuk fel a tökéletes kommunikáció teóriáját. Hozzá tettük azonban, hogy mindez nem pusztán teológusok eszmélkedése, hiszen a Szentháromságon belüli kommunikáció folytatódott a teremtésben és az Istenfiának emberré testesülésében. Beleszövődött tehát a történelemben, nem csupán Jézus egyedi történelmi figurájában, hanem az általa alapított egyházban, aki azt a megbízást hagyta egyházára, hogy az emberi lehetőségek határain belül legyen a tökéletes isteni és az isten-emberi kommunikációnak hirdetője és megvalósítója a történelemben.

Láttuk, hogy ez mennyire töredékesen valósult meg, ezért a második részben azt vizsgáltuk, hogy a megszakadt, széttöredezett kommunikáció a valós földi körülmények között hogyan valósulhat meg Krisztus „egyetlen” egyházában, hogyan lehet tehát az egység, a teljes kommunikáció hiteles képviselője. A katolikus-lutheránus ökumenikus párbeszéd vázlatos elemzésében segítségünkre voltak a kommunikatív elméletek, jelesen a participációra alapozott modell, még ha explicite nem hivatkoztunk is rá. Bízunk azonban benne, hogy a kommunikáció kutatói számára is tanulságos lehet egy reális és makroszintű kommunikáció nyom követése, amilyen az ökumenikus közeledés folyamata.

Végül azonban föl kell vetnünk a kérdést, hogy várható-e a teljes egység elérése, akár ebben az esetben, akár tágasabban fogalmazva, az emberi kommunikáció korlátai között. A válaszunk kettős: egyrészt kijózanító, másrészt a reményt megőrző. Az első részben vázolt teória képviselői a folyamat végkimenetét is elének vetítik. Azt az állapotot, amelyben a háromszemélyű Isten beemeli a maga tökéletes szeretetkommuniójába mindazokat, akiket kozmikus tervének végcéljaként ezzel a céllal hozott létre. Akik átéltek az emberiség nem szűnő sebzettségét, a történelemben megállíthatatlanul felbukkanó mindig új szembenállásokat, konfliktusokat és harcokat, a technika fejlődésével sem szűnő barbár erőszak legkülönbözőbb módozatait. S mégis, mindezek közepette, sőt mindezek ellenére felismerik ezt a transzcendens *masterplant*: ébren tartják ennek tudatát, sőt saját lehetőségeik szerint törek-szenek az egyre tökéletesebb, mert egyre személyesebb kommunikációra. Annak tudatában élnek, hogy az ember *homo peregrinans*, vándorlány, aki – a „teória” képviselői szerint – mégis a beteljesedés felé van útban. A történelem mindig úton járás marad, a történelem belenyílik az öröklétbe. Miben áll ez a tökéletes harmónia? Szent János látomásától kezdve a misztikusok víziójáig próbálják hasonlatokkal megközelíteni, dadogó szavakkal, képekkel megsejtenni ezt az állapotot, amelyben a személyes kommunikáció olyan intenzívvé válik, hogy átmegy a szeretet kommuniójába, a háromszemélyű egy Isten örök közösségében. „A végtelen szeretet óceánjába való elmerülés pillanata ez, amelyben az idő (...) nincs többé. Csak arra vagyunk képesek, hogy ezt a pillanatot a teljes értelemben vett életként próbáljuk meg elgondolni, mindig új elmerülésként a lét mélységeibe, miközben egyszerűen eláraszt bennünket az öröm.”<sup>27</sup> Vagy Pilinszky János költői látomásában: „A jövőről nem sokat tudok, /

<sup>26</sup> *Christ in der Gegenwart* Nr. 10, 5. März 2017.

<sup>27</sup> XVI. Benedek pápa enciklikája a keresztény reményről. *Spe salvi*. Budapest, 2007. 18.

de a végítéletet magam előtt látom. / Az a nap, az az óra / mezítelenségünk fölmagasztalása lesz. // (...) Akkor azt mondjuk: szeretlek. Azt mondjuk: / nagyon szeretlek. S a hirtelen támadt tülekedésben / sírásunk mégegyszer fölszabadítja a tengert, / mielőtt asztalhoz ülnénk.”

Utópia? Bizonyára igen. Mégis úgy látszik, egyedülinek bizonyuló lehetőség arra, hogy az emberek közti kommunikáció ne csak a konfliktuskezelést, az érdekegyeztetést, a humán szempontból is fenntartható fejlődést szolgálja, ami nem zuhan vissza mindig újra egymással versenyző vagy éppen szembenálló felek küzdelmébe, hanem jó esetben mindig egy kicsit előrébb lépve közelít az *Örömóda* álmához, az emberi család egységéhez, a résztvevők egyre nagyobb (tudás)területére kiterjedő közösségéhez. A realista látásmódhoz hozzátartozik, hogy – ismerve fajunk történetét és természetét – ennek célbaéréséhez történelmünk folyamán aligha van esélyünk. A teória folytatásaként megjelenő utópia ezt a célt álmodja elénk, de immár a végső beteljesedésben, az eszkatonban. A tökéletes kommunikációt – a szentháromságos szeretetben. Ahogy XVI. Benedek mondta: „Az egység ‘eszkatologikus’ a szó igazi értelmében: már jelen van. Együtt kell keresnünk az Úr igazi arcát. Az ökumené nem más, mint már most eszkatologikus fényben élni. Ha útban vagyunk Krisztushoz, akkor útban vagyunk az egységhez.” (Ratzinger 2002: 234)

## Irodalom

XVI. Benedek pápa enciklikája a keresztény reményről. *Spe salvi* (2007) Budapest.

*A szembenállástól a közösségig. Evangélikus–római katolikus közös megemlékezés a reformációról 2017-ben* (2016) Luther Kiadó, Budapest.

Accatoli, Luigi (1998): *When a Pope Asks Forgiveness*. Boston.

Alle unter einem Christus. Stellungnahme der Gemeinsamen Römisch-katholischen/Evangelisch-lutherischen Kommission zum Augsburgischen Bekenntnis (1980) In: *Dokumente wachsender Übereinstimmung* (szerk. Meyer, Harding – Urban, Hans Jörg – Vischer, Lukas), Verlag Bonifatius Druckerei, Padernborn, Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main.

Babin, Pierre (1986): *L'ère de la communication*. Paris.

Békés Gellért (1983): Luther mai katolikus szemléletben, in.: *Katolikus Szemle* (Róma), 1983/4. Később megjelent a *Krisztusban mindnyájan egy – keresztények egysége utópia?* című kötetében, Bencés Kiadó, Pannonhalma, 1993.

Communio et progressio című lelkipásztori határozat a II. vatikáni zsinat határozatának alkalmazására a tömegkommunikációs eszközökről. Budapest, 1997. 8. 11.

Dokumente wachsender Übereinstimmung Bd. 2.

Ganoczy, Alexandre (1979): *Einführung in die katholische Sakramentenlehre*. Darmstadt.

Hermann Pesch, Otto (2009): *Christ in der Gegenwart*, Nr. 43–44, 25. Oktober és 1. November [http://w2.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2015/november/documents/papa-francesco\\_20151115\\_chiesa-evangelica-luterana.html](http://w2.vatican.va/content/francesco/en/speeches/2015/november/documents/papa-francesco_20151115_chiesa-evangelica-luterana.html). Letöltve: 2017. 04. 23.

[http://w2.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/october/documents/papa-francesco\\_20161013\\_pellegrinaggio-luterani.html](http://w2.vatican.va/content/francesco/de/speeches/2016/october/documents/papa-francesco_20161013_pellegrinaggio-luterani.html). Letöltve: 2017. 04. 23.

[http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/letters/1983/documents/hf\\_jp-ii\\_let\\_19831031\\_card-willebrands.html](http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/letters/1983/documents/hf_jp-ii_let_19831031_card-willebrands.html). Letöltve: 2017. 04. 23.

[http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/speeches/1980/november/documents/hf\\_jp\\_ii\\_spe\\_19801117\\_chiesa-evangelica.html](http://w2.vatican.va/content/john-paul-ii/de/speeches/1980/november/documents/hf_jp_ii_spe_19801117_chiesa-evangelica.html). Letöltve: 2017. szept. 3.

Jüngel, Eberhard (1982): *Gott als Geheimnis der Welt*. Tübingen.

Kasper, Walter (1982): Kirchenverständnis und Kircheneinheit nach der Confessio Augustana. In: Lehman, Karl – Schlink, Edmund (eds.) *Evangelium – Sakramente – Amt und die Einheit der Kirche*. Herder, Freiburg – Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Kessler, Hans (1995): *Sucht den Lebenden nicht bei den Toten*. Würzburg.

KNA-Dokumentation Nr. 15, 25. Juni 1980.

KNA-Ökumenische Information Nr. 28, 9. 7. 1980, 5.; Den Glauben bekennen.

Ulrich Kühn (1980) Die Frage einer katholischen Anerkennung der Confessio Augustana als Problem ökumenischer Rezeption. In: Hoffmann, Fritz – Kühn, Ulrich (szerk.) *Die Confessio Augustana im Ökumenischen Gespräch*. Evangelische Verlagsanstalt, Berlin.

Küng, Hans (2017): *Christ in der Gegenwart* Nr. 10, 5. März.

*Magyar Kurir*, 2016. október 31.

Neuner, Peter (2017): *Luther Márton reformációja*. Budapest.

Rahner, Karl – Vorgrimler, Herbert (1980): *Teológiai kishoztár*. Budapest.

Ratzinger, Joseph (1981): 450 Jahre Confessio Augustana. *Catholica* 35.

Ratzinger, Joseph (2002): Zur Lage der Ökumene, in: Uő.: *Weggemeinschaft des Glaubens, Kirche als Communio*, Sankt Ulrich Verlag, Augsburg.

Ratzinger, Joseph (2008): Előrejelzések az ökumenizmus jövőjéről. In: *A közép újrafelfedezése. Alapvető tájékozódások*. Szent István Társulat, Budapest.

Vajta Vilmos (1984): A Luther-jubileum – az ökumené távlatában. In: *Koinónia* 28. szám, Oslo 1984. 1–14. Később megjelent az *Amíg időnk van. Válogatott írások* című kötetben, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Basel–Budapest, 1998.

Vischer, Lukas (1980): *Evangelische Kommentare* 13.